

عروض و قافیه

مؤلف:

دکتر جلیل تجلیل
(استاد دانشگاه تهران)

انتشارات آوای نور

تهران - ۱۳۸۴

تجلیل، جلیل، ۱۳۱۳ -
عروض و قافیه / مولف دکتر جلیل تجلیل -

تهران: آوای نور، ۱۳۸۳.

۹۶ ص. ۵ - ۵۵ - ۵۸۱۹ - ۹۶۴ ISBN

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه به صورت زیر نویس.

چاپ قبلی سپهرکهن، ۱۳۷۸.

۱. عروض فارسی. ۲. قافیه. الف. عنوان.

ع/ت ۲۵۵۸ / PIR ۰/۴۱ فا

کتابنامه ملی ایران

۴۱۳۳۴-۸۳م

عروض و قافیه

مؤلف: دکتر جلیل تجلیل

ناشر: انتشارات آوای نور

● چاپ اول ۱۳۸۴ ● تعداد ۲۰۰۰ نسخه ● چاپخانه افروزنگ

● شابک: ۵-۵۵۱۹-۵۸۱۹-۹۶۴ ISBN: 964-5819-55-5

تهران: میدان انقلاب - روبروی دانشگاه تهران - خیابان ۱۲ فروردین

خیابان شهید نظری غربی - پلاک ۱۹۹/تلفن ۶۹۶۷۳۵۶-۶۹۶۷۳۵۵

نمابر ۶۴۸۰۸۸۲ صندوق پ ۱۴۱۴۵/۳۴۸ همراه ۰۹۱۲۱۰۸۳۷۳۱

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

قیمت ۸۷۰ تومان

فهرست مطالب

مقدمه	۹
تعریف عروض	۱۵
ارکان عروض	۱۵
۱. سبب	۱۵
۲. وتد	۱۵
۳. فاصله	۱۶
زحاف	۱۷
افاعیل عروضی	۱۷
تقطیع	۱۸
قواعد تقطیع	۱۸
بحور متفق الارکان	۲۱
۱. هزج	۲۱
وزن رباعی	۲۴
وزن ترانه	۲۶
۲. رجز	۲۶
۳. رمل	۲۹
صدر و طرفان	۳۲
معاقبت	۳۳
۴. متقارب	۳۳
۵. متدارک	۳۶
۶. کامل	۳۹

۳۹	۷. وافر
۳۹	بحور مختلف الارکان
۳۹	۱. مضارع
۴۱	۲. منسرخ
۴۳	۳. مقتضب
۴۴	۴. خفیف
۴۶	۵. محیث
۴۸	۶. سریع
۴۹	۷. جدید (غریب)
۴۹	۸. قریب
۵۰	۹. مشاكل
۵۱	تجربیه‌های عروضی در شعر حافظ
۶۰	فهرست زحافات افاعیل عروضی
۶۰	قواعد حذف
۶۳	قواعد اضافه
۶۳	قواعد تبدیل
۶۴	فهرستی از زحافات افاعیل عروضی
۶۵	دایره مختلفه
۶۶	جدول زحافات
۶۸	بخشی از نظریات خواجه در باب رجز
۷۵	قافیه - تعریف و قلمرو آن
۷۶	الف‌های زاید در پایان کلمه
۷۷	الف تاسیس
۷۸	حرف دخیل
۷۸	حرف ردف و انواع آن
۷۹	حرف قید

۸۱	حرف وصل
۸۱	حرف خروج
۸۲	حرف مزید
۸۳	حرف نایره
۸۳	حرکات قافیه
۸۴	ترس
۸۴	اشباع
۸۵	حرکت حذو
۸۴	حرکت توجیه
۸۷	عیوب قافیه
۸۷	عیوب ملقبه
۸۷	درف اصلی
۸۸	ایطاء
۸۹	شایگان
۹۰	حاجب
۹۰	ذوقافتین
۹۰	در انواع قوافی نزدیک پارسی گویان
۹۲	در قافیه اصلی و معمول و ذکر شایگان
۹۳	در بعضی از احکام قوافی در مکتب پارسی گویان
۹۵	در عیوب قوافی

مقدمه

خدای بی همتا را سپاس بیکران باد که جهانی را به آهنگ فرهنگ
بپرداخت و آن گونه آفرید و ساخت که هر گوش حقیقت نیوشی از صدای
خوش الحان مرغان سحری گرفته تا نغمه سبوح و قدوس نیایشگران از
آدمی و پری جهان را پر نغمه و شور از نزدیک و دور بیاراست.

نوای طبیعت خوش آهنگی است خلل در بریشم نه در چنگی است
و درود نامحدود نثار پیامبران خدای آموزگاران و مربیان آدمیان باد که
به گوش جان آدمیزاد آهنگ تسکین و لذت آفرین توحید زمزمه کردند به
ویژه پیامبر خاتم محمد مصطفی و خاندان و یاران عصمت مدار و طهارت
تبارش که در زندگی دوجوانی دفتر بهروزی و نکو سرانجامی بما آموختند.

از سال ۱۳۶۸ که خلاصه‌ای از جزو عروض این حقیر منتشر گشت
همواره استقبال گروه‌ها گروه جوانان دانشجو را می‌دیدم که با اظهار
خوشحالی راه عروض را به آسانی می‌سپردند و هم از آن هنگام باز توقع
داشته‌اند که به دنبال آن افشردی از نوشابه قافیه را بی‌شائبه و کوتاه
بنگارم تا با دو بال عروض و قافیت در آسمانهای جان و فضاها پر شور و
فغان شعر فارسی پرواز گیرند، گرچه اجابت این پیشنهاد برایم بسی آسان
بود لکن کارهای درس و مقاله و تحقیق و ایفای وظایف دانشگاهی از
انجام این مأمول باز می‌داشت، و اگر چه بسال ۱۳۶۹ توفیق انتشار
نگارشی نو از معیارالاشعار خواجه نصیرالدین ابوجعفر محمدبن

محمد بن حسن طوسی نصیب این ناچیز شد^(۱) که مسلماً مورد اقبال همه محققان دانش عروض و قافیه در ادب فارسی و عربی از استادان و دانشجویان گردیده است لکن گستردگی و پرشماری روزافزون کلاسهای درس عروض و قافیه موجب افزایش تقاضای علاقه‌مندان این دانش گردیده است که اینک در این کتاب به تعلیم کوتاه عروض و قافیه پرداخته می‌شود که علاقه‌مندان کلاسهای درس را دست بگیرد و استعداد و تهبیا مطالعه در کتب تحقیقی این فن و شرکت در کنکور یا دیگر نیات دانش دوستانه یاری رسان باشد. بدیهی است در این مدت از همه مولفان و استادان عروض که کتابهایی سودمند نشر یافته بیاد قدردانی کرد که رنجشان مشکور و چشم بد از گزندشان دور باد و در این چاپ بازیینی به عمل آمد و بخشهای جدیدی حاوی نظریات علامه خواجه نصیر طوسی در مورد عروض و قافیه افزوده شده است.

باری وزن و آهنگ از عناصر بنیادین شعر است و این عنصر پاینده شعری و جرس واژگان در دلنوازی و گوش نوازی نقشی در گیتی ادب بازی می‌کند. صاحب کتاب المرشد ابو هلال عسکری گوید: «اینکه بازگشت فصاحت به لفظ و مرجع بلاغت به معنی است توجه آدمی را به رین و آهنگ واژگان می‌رساند چرا که مثلاً طوطی را که نوازی خوش دارد فصیح می‌نامند لکن بلیغش نخوانند و این نظر مؤید آن است که فصاحت به مفهوم اصطلاحی قدیم در رین و طنین الفاظ خلاصه می‌شده است.^(۲) همین رعایت اصل آهنگینی واژگان و اهتمام به نظام وزن و قافیه در شعر از دیرباز کانون فروزش و مطلع هستی شعر محسوب گردیده

۱. خواجه نصیرالدین طوسی، معیارالاشعار به تصحیح و اهتمام دکتر جلیل تجلیل، نشر جامی، انتشارات ناهید، ۱۳۶۹

۲. دکتر عبدالله الطیب المجذوب، المرشد الی فهم اشعار العرب و صناعتها، جزء ثانی طبع مصر، ۱۹۵۵، ص ۱.

چنانکه قابوس بن وشمگیر بن زیاد در قابوسنامه فرزند خود را به فراگرفتن وزن و قافیه و توجه به اوزان عروضی سفارش می‌کند و می‌گوید: «و اگر شاعر باشی جهد کن تا سخن تو سهل و ممتنع باشد، پرهیز از سخن غامض ... و به وزن و قافیه تهی قناعت مکن، بی صناعتی و ترتیبی شعر مگوی، ولکن علم عروض نیک بدان و علم شاعری و القاب و نقد شعر بیاموز تا اگر میان شاعران مناظره افتد یا با دو کسی مکاشفتی کند، یا امتحانی کند، عاجز نباشی و این که از دایره‌های عروض پارسیان برخیزد نام دایره‌ها، و نام این هفده بحر ... چون بیاید جمله معلوم خویش کن و آن سخن که گویی اندر شعر در مدح و غزل و هجا و مرثیت و زهد داد سخن آن بتمامی بده»^(۱).

با اینکه تعریف شعر و بیان اوصاف اصلی آن کار دشواری است و کسی مثل هگل در رساله مشهور خود «فن شعر» گفته است: «تعریف شعر و بیان اوصاف آن مشکلی است که تقریباً تمام کسانی که در این باب سخن رانده‌اند از حل آن فرو مانده‌اند.» و «لارومیگر» نیز نظر هگل را این چنین تأیید می‌کند: «اگر تعریف شعر مطلقاً ممتنع نباشد این قدر هست که تعریف دقیق و صحیح و جامع آن دشوار می‌باشد»^(۲) با این همه بجا است در این مقدمه سنجش و عیار و اعتبار نظر گروهی از دانشمندان جهان رامتل ولتر، مارموتل، لامارتین، شکسپیر، قدامه بن جعفر، امام سکاکی، شمس قیس رازی، ابن سینا، نظامی عروضی، افلاطون، هگل و سیدنی را به اختصار یاد کنیم:

ولتر: شعر را موسیقی روحهای بزرگ و حساس می‌خواند و «مارموتل»

۱. دکتر یوسفی، غلامحسین، منتخب قابوسنامه قابوس بن وشمگیر بن زیاد ۱۳۷۴،

تهران، ص ۱۸۶.

۲. دکتر زرین کوب، عبدالحسین، یادداشتها و اندیشه‌ها، تهران ۱۳۵۱، ص ۴۷.

می‌گوید: «شعر یک نقاشی است که زبان دارد و یک زبان است که نقش می‌نگارد. و "لامارتین" آن را نغمه درونی و زبان فراغت و احلام می‌داند. و شکسپیر می‌نویسد:

«شعر آن موسیقی است که هرکس در درون خود دارد».^(۱)

گزارشی که از قدامه بن جعفر در نقد الشعر با کوتاهترین و رساترین عبارات از شعر آورده بدین گونه است که: سخنی موزون و مقفّا را که برمعانی دلالت کند.»

و امام سکاکی در مفاتیح العلوم می‌گوید:

«شعر عبارت از سخن موزونی است که مقفّا باشد...».

و شمس قیس در المعجم فی معاییر اشعارالعجم گفته است: «سخنی اندیشیده مرتّب معنوی، موزون متکّرر متساوی حروف آخر آن به یکدیگر مانده»^(۲)

و اما نظامی عروضی سمرقندی که در چهار مقاله فصل جداگانه‌ای در ماهیت علم شعر و صلاحیت شاعر درمقاله دوم آورده نیز بسی جالب است او می‌نویسد:

«شاعری صنعتی است که شاعر بدان صنعت اتّساق مقدمات موهمه کند و التّمام قیاسات متّجه، بر آن وجه که معنی خرد را بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، و نیکو را در خلعت زشت بازنماید و زشت را در صورت نیکو جلوه دهد و به ایهام، قوّتهای غضبانی و شهوانی را برانگیزد و تا بدان ایهام طباع را انقباضی و انبساطی بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود».^(۳)

۱. همان مآخذ.

۲. رک: شمس الدین محمد بن قیس رازی، المعجم فی اشعارالعجم. به تصحیح علامه قزوینی و مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران.

۳. احمد بن عمر بدن علی نظامی عروضی سمرقندی، چهارمقاله، باهتمام محمد

با این شمای کوتاهی که از نقادان پیشین و پسین دانش شعر و عروض و قافیه آوردیم می‌توان به شکوهمندی و آثار گرانبار دانش عروض پی برد. در این کتاب کوشش شده است در بخش اول تا ص ۶۴ مطالب عروضی یادکر شواهد کوتاه عرضه شود و در بخش دوم از صفحه ۶۴ تا ۸۱ قواعد قافیه آمده است. توفیق دانشجویان عزیز و استادان گرامی را از خداوند مسالت دارم.

تهران - جلیل تجلیل

بهمن ۱۳۸۰